

УДК 338.431.2:330.101.2:342.553

*В.М. НЕЛЕП, доктор економічних наук, професор
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»*

*М.І. ФУРСЕНКО, голова Фурсівської сільської ради
Білоцерківського району Київської області,
голова Всеукраїнської Асоціації голів сільських та селищних рад*

*О.М. ВИСОЦЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
І.М. ФУРСЕНКО, економіст, радник Міністра аграрної політики
та продовольства України*

Про питання управління спільними ресурсами на селі у світлі світових досліджень

Постановка проблеми. Проблема управління та раціонального використання спільних ресурсів (земля, ліси, пасовища, водні ресурси, будівлі, споруди, суспільні інфраструктури, дороги, комунальний транспорт, електричні, водні, теплові комунікації) на селі знаходиться на дослідницькому рівні. Питання їхнього використання загострюється через необхідність збереження цих ресурсів для забезпечення потреб майбутніх поколінь і в світлі законодавчих ініціатив щодо розширення повноважень місцевої влади. Ефективне управління такими ресурсами має розв'язати дві проблеми: надмірні державні витрати на управління й користування ресурсами та забезпечити зростання економічних вигід користувачам спільних ресурсів. В Україні спільні ресурси використовуються не завжди ефективно, передусім через недосконалість способів й організаційних форм управління ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, проблемі управління спільними ресурсами на селі (і не тільки на селі) у

вітчизняній науці приділялося мало уваги. В економічній термінології взагалі відсутнє поняття «спільні ресурси». Опосередковано питання управління окремими спільними ресурсами розглядається в роботах О.Г. Булавки та Л.А. Ставничої [1] – управління місцевими бюджетами, О.М. Онищенко і В.В. Юрчишина, М.М. Федорова [2], П.Ф. Кулинича [7] – управління спільно-частковою власністю селян на розпайовані землі та майно; О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, В.С. Дієсперова [3, 9, 10] – в контексті забезпечення сталого сільського розвитку. Проблеми й досвід їх подолання в організації спільних дій громади періодично висвітлюються в журналі «Вісник сільських та селищних рад». Фундаментальними дослідженнями проблеми управління спільними ресурсами слід вважати роботи Елінор Остром [8, 13, 14] – лауреата Нобелівської премії в галузі економіки за 2009 рік.

Мета статті – запропонувати авторську класифікацію спільних ресурсів на селі й обґрунтувати ефективні способи управління ними.

Виклад основних результатів дослідження. Яскравим підтвердженням правиль-

ності відомого афоризму – «Немає нічого більш практичного за хорошу теорію» – стало присудження в 2009 році Нобелівської премії в галузі економіки маловідомому широкому загалу економістів професору соціології Університету Індіани (США) Еліно́р Остро́м за багаторічні дослідження проблеми управління спільними ресурсами [8]. Вони охоплюють як узагальнення вікового досвіду управління спільними зрошувальними системами, пасовищами, водними ресурсами океанів, рік, озер та підземних вод, так і виконання спеціальних проєктів за замовленнями урядів різних країн.

На перший погляд, праця не містить формулювань складних економічних закономірностей та виведення нових чи удосконалення існуючих економічних формул. Разом із тим торкається глибинної проблеми економічної теорії – необхідності визнання відсутності існування єдиних правил, методів чи підходів до управління економічними процесами. Зокрема, Еліно́р Остро́м робить важливий висновок щодо управління спільними ресурсами: спільне управління спільними ресурсами тими, хто їх використовує, може бути набагато ефективніше державного управління чи за рахунок приватизації таких ресурсів. При цьому методи ефективного управління одними й тими ж ресурсами можуть бути відмінними в різних регіонах, місцевостях, містах, селах і т.д.

За Еліно́р Остро́м спільними ресурсами є «природна або штучна ресурсна система» [8, с. 51], що відповідає таким класифікаційним ознакам: виключність – доступ до користування ресурсом можна обмежити з мінімальними витратами; суперництво – конкуренція за доступ до використання ресурсу; подільність – здатність ресурсу бути поділений на частки; вичерпність – можливості використання обмежені скінченністю ресурсу.

У вітчизняному законодавстві відсутнє поняття «спільні ресурси». Натомість всі ресурси (природні, економічні, соціальні, інформаційні) мають комусь належати, тобто бути або у приватній, комунальній чи державній власності. Окремо існує поняття «права спільної власності» на «спільне май-

но» – «майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності» (стаття 355 Цивільного кодексу України [11]). Причому спільна власність може бути «частковою» – з виділенням часток кожного співвласника в об'єктів спільної власності, та «сумісною» – без такого виділення. Економічна теорія вирізняє в загальному поняття приватної й суспільної власності, останню визначає як таку, де три її функції – володіння, розпорядження, користування – належать не одному приватному суб'єкту, а багатьом, групі осіб, колективу чи суспільству в цілому.

В українському селі можна виділити такі основні групи спільних ресурсів: земельні, водні, ресурси соціальної сфери, соціальні, фінансові та інформаційні (рис.).

До спільних земельних ресурсів слід віднести пасовища і сіножаті: колективні сади й городи (їх в Україні – відповідно, 5,5 і 2,4 млн га, 187 та 184 тис. га). Однак потенційно найбільшим таким ресурсом можуть стати (і частково вже стали) розпайовані між членами КСП сільськогосподарські угіддя та майно. Спільними земельними ресурсами можуть бути також польові лісополоси та окремі лісові ділянки.

Великі перспективи в Україні є для перетворення водних ресурсів у спільні. Зокрема, площа ставків становить близько 170 тис. га, озер – 61,72 кв. км. До ресурсів соціальної сфери на селі належать дитячі садки, стадіони, будинки культури, системи водо- і газопостачання, кладовища тощо. На особливу увагу заслуговують підземні води. До соціальних ресурсів села належать усі його жителі, що об'єднані соціальними потребами. Спільні фінансові ресурси включають в себе грошові надходження, що акумулюються переважно в бюджетах міських рад.

Новими й найменш дослідженими серед спільних ресурсів є інформаційні. До них можна віднести інформацію щодо унікальних особливостей населених пунктів сільради: історичні події та пам'ятки, відомі особистості – вихідці з цих місць, природні явища, народні ремесла і т.п.

Спільні ресурси на селі та способи ефективного управління ними

○ - види спільних ресурсів; □ - способи управління ними

Джерело: Складено авторами.

Слід зазначити, що в кожній країні (регіоні, громаді) можуть домінувати специфічні спільні ресурси. Наприклад в Аргентині є 109 млн га пасовищ (74% сільськогосподарських угідь) [12], а в Україні – тільки 7,9 млн га (19% сільськогосподарських угідь). Водночас в Україні головним спільним ресурсом на селі може бути рілля, що знаходиться у спільно-частковій власності селян.

Важливою складовою ефективного використання спільних ресурсів є способи управління ними. Під управлінням розуміють комплекс заходів організаційного, економічного, соціального та екологічного характеру, спрямованих на підвищення ефективності використання ресурсів. Якщо повернутися до праці Нобелівського лауреата, то в ній, вивчивши позитивний досвід управління спільними ресурсами, Елінор Остром виокремила такі правила ефективного управління ними:

1. Прозорість кордонів і правил – спільний ресурс повинен мати свої визначені кордони й чітко визначене коло осіб (домогосподарств) – «присвоювачів», які мають право одержувати зиск («ресурсні юніти») від використання спільних ресурсів.

2. Розробка правил користування спільними ресурсами на місцевому рівні.

3. Активна участь користувачів в управлінні спільними ресурсами та моніторингу за їх використанням.

4. Чіткі механізми вирішення суперечок і конфліктів.

5. Градуйовані санкції до порушників правил.

6. Відсутність перепон державних органів влади до створення інституцій з управління спільними ресурсами на місцевому рівні.

7. Для підвищення ефективності управління спільними ресурсами у разі значної кількості присвоювачів важливо створювати «вкладені» інституції з метою дотримання на місцях зазначених вище правил [8, с.124-125].

Загалом, за рівнем управління й ступенем охоплення спільних ресурсів можна виділити дві групи способів управління ними: інституційні та організаційні (рис.). До інституційних способів належить законодавче регулювання використання окремих ресурсів. Зокрема, це система кодексів (земельного, водного, лісового, податкового, господарського й ін.) та спеціальних законів, постанов, указів, що уточнюють умови використання і регулювання ресурсів. Через існування прогалин у законодавстві щорічно бюджети сільських рад недоодержують значні кошти, що суттєво поглиблює їх дотаційність.

Щоб зменшити негативний вплив інституційних прогалин, необхідно удосконалити законодавство, зокрема терміново внести зміни до «Земельного кодексу» [6] щодо надання прав розпоряджатися землями поза межами населених пунктів органам місцевого самоврядування або за погодженням із сільською громадою (ст. 17, ст. 12 Розділ 10 «Перехідні положення» п.12); до Законів України «Про оренду землі» [4], «Про плату за землю» [5] щодо підвищення ставки мінімальної орендної плати за землі товарного сільськогосподарського виробництва до 4% від нормативної грошової оцінки земель та встановити не менше 1% таких відрахувань до місцевих бюджетів на соціальний розвиток населених пунктів; до лісового законодавства щодо сплати 50% лісового доходу в місцеві бюджети за місцем розташування лісових ділянок, а також щодо передачі безгоспних полезахисних лісосмуг органам місцевого самоврядування або спеціалізованим лісовим господарствам.

Не менше (а нерідко й значно більше) впливають на ефективність використання спільних ресурсів на селі організаційні способи управління ними. Це підтверджується досвідом роботи багатьох сільрад, наприклад, Фурсівської сільської ради Білоцерківського району Київщини. У двох селах сільради (Фурси та Чмирівка) проживає близько 4 тис. осіб, з яких працюючої молоді 621 особа й людей до 35 років 36% від загальної чисельності населення. В усіх сферах економічної діяльності зайнято 2585 осіб, у т.ч. у промисловості – 1714, сільському господарстві – 62, будівництві – 68, торгівлі – 152, соціальній сфері – 334, в інших галузях – 255 осіб. Понад 3000 осіб проживає в 1800 індивідуальних і близько 1100 – у 42 багатоквартирних будинках. Територія сільради становить 4487 га, у т.ч. сільськогосподарських угідь 2293 га (з них ріллі – 1870, сіножатей – 277, пасовищ – 50), під забудовою – 536, землі промисловості – 228, під лісом – 1388, під водою – 138 (з них природні водотоки – 100, ставки – 38).

На території сільради станом на 1.06.2014 року функціонує 418 підприємницьких структур (з них 273 фізичних і 145 юридичних осіб). Це, зокрема, Білоцерківський

держлісгосп, Державне підприємство «Експериментальна база «Олександрія» Інституту захисту рослин Національної академії аграрних наук України, ТОВ «ТПК «Профіль-ГП», ТОВ «Завод «Таро-ПАК», ТОВ «Білоцерків Контракт», ТОВ «Укр-Пак», ФОП Федоренко В.М., частина Білоцерківського дендропарку «Олександрія», чотири АЗС тощо. Безпосередньо в селах Фурси та Чмирівка зареєстровані й розміщені ПСП «Янтарне», ТОВ «Аніко», деревообробна дільниця, житлово-комунальне виробниче підприємство (ЖКВП), СОК «Добробут-Агро», ПП «Мотор», ПП будматеріалів «Пилипець», ПП «Ліріс», ТОВ «Ромашка», ТОВ «Гулівер» та ін. У с. Фурси зареєстровано підприємство середнього бізнесу – ТОВ «Завод «Термо-ПАК», яке є лідером із виготовлення пакувального обладнання на ринку України, розташована електронно-цифрова АТС на 2200 номерів і дві вежі стільникового зв'язку.

Соціальна сфера села представлена:

а) об'єктами комунальної власності, зокрема це дороги, дамби, мости, кладовища, стадіон, спортивні майданчики, нежитлові будівлі (сільська рада, дошкільний навчальний заклад «Сніжинка», лікарська медична амбулаторія загальної практики сімейної медицини, ФАП с. Чмирівка, сільська бібліотека, будинок культури, сільський клуб, будівлі адміністрації та громадських організацій (ГО), дитячих ясел);

б) об'єднаннями: рада ветеранів; спілка громадян із захисту прав власників земельних і майнових паїв; фізкультурно-спортивний клуб «Граніт»; футбольний клуб «Фурси-Інтер»; благодійний фонд футбольного клубу «Мотор»; ГО «Фурсівський рибалка»; товариство громадян «Олександрія»; благодійна організація «Божії приховані скарби»; шкільна екологічна організація «Кам'янка»; ГО «Фурсівський козацький курінь», десять садово-городніх товариств; п'ять гаражних кооперативів; громада Української Православної церкви; інші релігійні громади тощо.

Сформовано колектив однодумців, які опікуються організацією громади села для ефективного використання спільних ресурсів. Тут розроблено й успішно виконується

Програма соціального, економічного та культурного розвитку сіл Фурси і Чмирівка. При цьому у розв'язанні поставлених програмою завдань особлива роль належить активу сільської ради та місцевим громадським організаціям, переважна більшість яких діють на основі Статутів і Положень, розроблених та затверджених рішеннями сесії сільради, зареєстрованих в управлінні юстиції.

Наприклад, із 2005 року діє об'єднання селян – власників земельних паїв «Спілка громадян із захисту прав власників земельних і майнових паїв», в яку входить 278 членів із загальною площею 1035 га ріллі. Головними завданнями об'єднання, як підкреслюється в його статуті, є захист прав кожного власника земельних та майнових паїв, роз'яснення їхніх прав як орендодавців і здійснення за згодою власників земельних та майнових паїв, контролю їх ефективного використання орендарем.

Для ефективного використання такого спільного ресурсу, як «водний» Фурсівська сільська рада виборола грант на очищення річки Кам'янка й оздоровлення навколишньої території. При цьому для кращого виконання програми створена дитяча екологічна громадська організація «Кам'янка», головним призначенням якої є піклування про чистоту довкілля. З метою ліквідації браконьерства було створено громадське об'єднання «Фурсівський рибалка», яке включає 165 осіб і має 6 км русла р. Кам'янка та 40 га водного плеса. Об'єднання щорічно поповнює рибні запаси річки й контролює дотримання правил любительського рибальства. Крім того, з метою забезпечення селян питною водою (через відсутність захисного глинистого горизонту забруднювальні речовини легко потрапляють до підземних вод), сільська рада виграла грант у рамках проекту «Рівні можливості для національних меншин і вразливих груп: багатство в різноманітті», за яким об'єднали «багатонаціональну» громаду з метою очищення й облагороджування трьох джерел питної води.

Важливими для села є ГО «Рада ветеранів», що постійно опікується станом життя ветеранів війни та праці, «Жіноча рада», яка

піклується про самотніх літніх жителів сіл і багатодітних сімей, вуличні комітети та ГО забудовників вулиць, які разом із сільрадою вирішують питання електрифікації вулиць і житлових будинків та покриття доріг щебенною сумішшю. Фурсівський козацький курінь опікується підтриманням громадського порядку, розв'язанням екологічних проблем, будівництвом свердловин для питної води (збудовано 10) і патріотичним вихованням молоді. Має музей українського козацтва й однострої, бронетехніку та козацьку гармату.

На особливу увагу заслуговує управління таким важливим ресурсом як підводні води, які є на території кожної місцевої ради. Але ефективному управлінню ним приділяється вкрай недостатньо уваги. У цьому зв'язку заслуговує на увагу досвід скандинавських країн, де мерії населених пунктів останніми роками значно поліпшили якість підземних вод за рахунок раціонального використання виробничих і комунальних відходів, насамперед їх компостування.

До способів управління спільними інформаційними ресурсами слід віднести підготовку інформаційних та рекламних проспектів, статей у місцевій пресі, сайтів в Інтернеті, щитів на дорогах про місцеві пам'ятки. При цьому слід використати досвід Європейських країн. Зокрема, під час польових досліджень роботи мерій сільських комун у Франції доводилося бачити навіть у меріях невеличких сіл інформаційні куточки з буклетами місцевих туристичних маршрутів (пішохідних, велосипедних, кінних, автомобільних, водних й ін.), в яких наведено інформацію про місцеві цікавинки. На всіх центральних і місцевих дорогах Європи привертають увагу інформаційні щити однакового кольору про місцеві пам'ятки.

На особливу увагу заслуговує досвід роботи Фурсівської сільради щодо використання спільних фінансових ресурсів, ефективним способом управління якими є бюджет сільради. За останні 13 років доходи бюджету ради збільшились у 33 рази – з 114 тис. грн у 2000 році до 3,8 млн грн у 2013-му (табл. 1).

1. Динаміка доходів бюджету Фурсівської сільської ради, тис. грн

Вид доходів	2000			2005			2013		
	Заг. фонд	Спец. фонд	Усього	Заг. фонд	Спец. фонд	Усього	Заг. фонд	Спец. фонд	Усього
I. Податкові надходження – всього у т.ч.:	100	12	112	486	47	534	2776	769	3545
податок з доходів фізичних осіб	29	х	29	165	х	165	1082	х	1082
плата за землю	58	х	58	111	х	111	1648	х	1648
у т.ч. орендна плата з юридичних осіб	х	х	х	54	х	54	1169	х	1169
єдиний податок				161	х	161	х	716	716
II. Неподаткові надходження – всього	2	х	2	11	24	35	4	64	68
III. Доходи від операцій з капіталом (продаж землі)	х	х	х	х	15	15	х	142	142
Усього	102	12	114	497	87	584	2780	974	3754

Джерело: Дані Фурсівської сільської ради.

Зростання дохідної частини бюджету відбулося в основному за рахунок збільшення податкових надходжень, які у 2013 році становили майже 94% бюджету. Зокрема, сума податку з доходів фізичних осіб зросла за ці роки в 37 разів, плата за землю – в 28, єдиний податок зріс за 2005-2013 роки в чотири рази. Доходи від продажу землі змінюються за роками: у 2010 році вони дорівнювали понад 1 млн грн, тоді як у 2013-му – лише 142 тис. грн.

Суттєвий ріст доходів бюджету сільської ради уможливив направити значні кошти за останні 10 років на розвиток інфраструктури села та його соціальної сфери. Так, відремонтовані будинок культури с. Фурси й сільсь-

кий клуб с. Чмирівка, збудовано три містка через р. Кам'янка, сільський стадіон, переведено всі об'єкти соціальної сфери на мінікотельні, проведено реконструкцію дитячого дошкільного закладу та ін.

Із 2005 до 2013 року обсяг видатків Фурсівської сільської ради збільшився у шість разів, при цьому частка фінансування утримання органів місцевого самоврядування залишилася на рівні близько 20%. Серед видатків найбільша питома вага у 2013 року припадала на такі напрями: реконструкція і функціонування дитячого садка – 34%, будинок культури – 18, будівництво – 7 та на житлово-комунальне господарство – 5% (табл. 2).

2. Видатки Фурсівської сільської ради за функціональною структурою, тис. грн

Видатки загального і спеціального фондів	2005 р.		2013 р.	
	тис. грн	%	тис. грн	%
Усього	577	100	3612	100,0
у т.ч.: органи місцевого самоврядування	137	23,7	781	21,6
дитячий садок	18	3,1	1223	33,8
житлово-комунальне господарство	13	2,3	170	4,7
будинок культури	51	8,8	664	18,4
будівництво	15	2,6	268	7,4
транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації та інформатика	29	5,0	114	3,2
інші	314	54,4	392	10,9

Джерело: Дані Фурсівської сільської ради.

Слід особливо наголосити, що головну роль у розбудові економічного й соціального життя сіл Фурси і Чмирівка відіграли організаційні фактори. Основним з них було створення сприятливого підприємницького середовища. Сільська рада (депутати, члени виконкому) проводять постійну роботу з розвитку малого підприємництва в сільській місцевості, долучаючи активних жителів сіл. Це, зокрема, розширення мережі надання

торговельних послуг (щороку відкривається 1-2 магазини або кіоски); створення ще одного комунального підприємства зі збору, утилізації й вивезення відходів та сміття як із території Фурсівської громади, так і з території сусідніх сіл району; за рахунок земель запасу рішенням сесії сільської ради здійснюється виділення фізичним особам-підприємцям земельних ділянок під садівництво, ягідництво, овочівництво та для ме-

блевого виробництва (від 1 до 10 га) в оренду в межах сіл, де створюються робочі місця для місцевих жителів; створення виробництв за межами населених пунктів (на землях промисловості в колишньому військовому містечку); реалізація нового проекту, створеного на основі коригування й управління рекреаційними землями та місцевими ресурсами «Співоче поле»; участь сільської ради і села в конкурсах на одержання грантів. Все це дає змогу частково розширювати базу оподаткування (кількість підприємницьких структур зросла за два роки з 350 до 418 у 2014 р.). Всім цим досягненням сприяє також те, що на замовлення сільради виготовлено Схему розвитку території Фурсівської сільради та Генеральний план сіл Фурси й Чмирівка.

Висновки. Проблема управління спільними ресурсами в Україні, як і у світі, є надзвичайно актуальною, але малодослідже-

ною. Тому роботи лауреата Нобелівської премії в галузі економіки за 2009 рік Еліно́р О́стром, в яких вона довела, що найефективнішим способом управління спільними ресурсами є передача їх в управління тим, хто їх використовує, мають надзвичайно важливе значення.

В українському селі можна виділити такі основні групи спільних ресурсів: земельні, водні, соціальної сфери, соціальні, фінансові та інформаційні. Серед способів управління ними можна виокремити дві головні групи: інституційні (зокрема, законодавче регулювання ефективного використання спільних ресурсів) й організаційні (об'єднання власників земельних і майнових паїв, об'єднання користувачів спільних ресурсів, комунальні служби, громадські об'єднання, бюджети сільських рад, створення сприятливого клімату для ведення малого та середнього бізнесу на селі).

Список використаних джерел

1. Булавка О.Г. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад / О.Г. Булавка, Л.А. Ставнича // Економіка АПК. – 2014. – №7. – С.127-133.
2. Власність у сільському господарстві: моногр. / В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук ; за ред. В.В. Юрчишина. – К.: Урожай, 1993. – 352 с.
3. Дієсперов В.С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності / В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 56.
4. Закон України «Про оренду землі» (6.10.1998р. № 161-XIV) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161-14>).
5. Закон України «Про плату за землю» (03.07.1992р. №2535-XII) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2535-12>).
6. Земельний кодекс України (25.10.2001р. №2768-III) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page8>).
7. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : моногр. / П.Ф.Кулинич; НАНУ, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : Логос, 2011. – 688 с.
8. О́стром Еліно́р. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Еліно́р О́стром ; [пер. з англ. Тетяни Монтян]. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.
9. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 320 с.
10. Теорія, політика та практика сільського розвитку ; за ред. О.М.Бородіної та І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.
11. Цивільний кодекс України (16.01.2003р. №435-15) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>).
12. Land use database [Electronic source]. – Food and Agriculture Organization of the United Nations. 2013. – <http://faostat.fao.org/site/377/default.aspx#ancor>.
13. Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges / E. Ostrom, J. Burger, Ch.B. Field, R.B. Norgaard, D.Policansky // Science. Vol. 284. – № 5412. – 9 April 1999. – P. 278-282.
14. The Drama of the Commons / E. Ostrom, T. Dietz, N. Dolšak, P.C. Stem, S. Stonich and E.u. Weber, Eds. // National Research Council, Committee on the Human Dimensions of Global Change, Division of Behavioral and Social Sciences and Education.: Washington, DC : National Academy of Sciences Press. – 2002. – Режим доступу: http://www.nap.edu/catalog.php?record_id=10287.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2014 р.

* * *